

יצחק דמן עכו וסודו של הזוהר

מאת יהודה ליבס

הדברים הבאים נזקפים גם לזכותה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כי הם מפרות מפעלה של קבוצת המחקר בראשותי, שאותה מממנת הקרן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה. מחקר זה נועד להעלות אל האור את ספר אוצר חיים לר' יצחק דמן עכו (ריד"ע), שהוא אכן אוצר עצום של חיים, יומן מיסטי מופלא של חכם מופלא ורב פנים שאין כמותו, ואף אוצר של חיי ישראל, ובהם אף סוד הזוהר, שהוא גם אבן הפינה של ענייני ומחקרי.

לכאורה אין חידוש בשימוש בר' יצחק דמן עכו להבנת סוד זה. הרי מחקר הזוהר מראשיתו הסתמך על האיגרת שבה מתאר ר' יצחק את התחקותו אחרי מקור ספר הזוהר, מאז שנדפסה ב'ספר יוחסין' לפני קרוב לחמש מאות שנה.¹ איגרת זו שימשה נקודת מוצא לייחוס הזוהר לר' משה די ליאון, כי ר' יצחק מספר שם ששמע שר' משה הוא מחבר הזוהר, ומדווח על שיחותיו בעניין זה עם ר' משה ולאחר פטירתו גם עם אשתו ומקורביו. פחות התרשמו החוקרים מן העובדה שזו איננה סוף דעתו של ר' יצחק, תרתי משמע, גם פשוטו כמשמעו כי סוף האיגרת נשמט ואיננו בידינו.

במשפט האחרון שעדיין מצוי פה, מביא ר' יצחק עדות מפי תלמיד קרוב של ר' משה 'שהיה מעיד עליו שמים וארץ שספר הזוהר אשר חיבר רשב"י, כאן נקטע הטקסט, אך קל לשער שהמשך כלל שלילה של ייחוס הזוהר לר' משה די ליאון והשבתו לרשב"י, מה שמתאים גם למסופר שם קודם, שר' יצחק 'הלך לספרד לחקור כיצד נמצא בזמנו ספר הזוהר אשר עשה ר' שמעון ור' אלעזר בנו במערה, אשרי הזוכים לאמיתו באורו יראו אור'. המלה 'לאמיתו' מוסברת כאן לפי החילוק שעשה ר' יצחק, בין חלקים אותנטיים שמקורם ברשב"י, ונכתבו 'בלשון ירושלמי', לבין חלקים מזויפים שכתובים עברית.

לעני ר' משה קורדובירו, במאה השש עשרה בצפת, היו גם דברים אחרים שכתב ריד"ע על הזוהר, ומהם למד הרמ"ק שלדעת ר' יצחק משה די ליאון לא ראה כלל את הזוהר.² ובאמת ייחוס הזוהר לר'

¹ האיגרת נדפסה מחדש ונחקרה בספרו של ישעיה תשבי, משנת הזוהר, כרך א, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ז, עמ' 28-33.

² משה קורדואירו, תיקוני הזוהר עם פירוש אור יקר, כרך ב, ירושלים תשל"ג, עמ' קג.

משה די ליאון דווקא, סותר את מטרתה של האיגרת, שהיתה בוודאי חלק ממסע תעמולה לביסוס מקורו האלהי של הזוהר באמצעות רשב"י, כפי שעולה ממשפט הפתיחה שלה: 'ומפני שראיתי כי דבריו [של הזוהר] מופלאים ישאבו ממקור העליון, המעיין המשפיע בלתי מקבל בשכמל"ו, רדפתי אחריו'.

את סוף דעתו של ר' יצחק מציע אני ללמוד לא מתיאורי פגישות שנכתבו שנים רבות אחרי קיומן, ואף אפשר שנשתבשו בזכרונם,³ אלא מ'אוצר חיים', ספרו הגדול שהזכרנו, שנכתב בסוף ימיו, שלא רק מעיד על רשב"י כמחבר (כפי שנראה בהמשך) אלא שייך בעצמו לתנועה הזוהרית, שהיא קטגוריה שעולה מסדרת מחקרים שאני עורך זה ארבעים שנה.⁴ באלה נוכחתי לדעת שהזוהר הוא תנועה ספרותית שלמה, שבמסגרתה פעלו אישים וקבוצות במשך כמה דורות במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, וביניהם שררו גם ייעוד משותף, וגם יכוחים קשים הנוגעים לתוכן ולסגנון.

'אוצר חיים' אינו מרבה לעסוק בספר הזוהר, אלא הולך בעצמו בדרכו של ספר זה, אשר מעדיף 'אורח צדיקים', נתיב חדש שעדיין לא דרכו וכתשו בו רגלים,⁵ ומתהדר דווקא ביצירה מקורית, כמו שלומדים אנו למשל מ'סבא דמשפטים' הזוהרי, שפורש לפנינו את מאבקיו עם פסוקי התורה, ואת התגברותו בפרשנות חדשנית.⁶

כך גם ר' יצחק. שלא כדרכו בספרו הקודם, 'מאירת עיניים', השייך לאסכולת הרמב"ן, שנקטה באיזטריות שמרנית והתנגדות לחידושים, ב'אוצר חיים' הוא מרחיק לכת אף יותר מהחטיבה העיקרית של הזוהר, ומתדמה לספרות תיקוני הזוהר, שהתמרדה גם נגד המבניות הזוהרית וביקשה לכונן מהפכה מיסטית נוספת, המאפשרת דרשנות חופשית ואסוציאטיבית.⁷ כיוצא בכך נמצא ב'אוצר חיים', שבדרך כלל פותח בו ר' יצחק את דרשותיו בחזיון שחוה

³ אפילו את המאורע המכריע בחייו, כיבוש עכו עירו בידי הממלוכים, מייחס ר' יצחק בזקנותו לא לשנת נ"א, כראוי, אלא לשנת נ' לספירה. ראה על כך במאמרי 'שנת פטירתו של ר' משה די ליאון', ספר זיכרון לפרופ' מאיר בניהו (בעריכת משה בר אשר, יהודה ליבס, משה עסיס ויוסף קפלן), הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ט, חלק ב, עמ' 745 הערה 3. לקריאת המאמר לחץ כאן

⁴ ראשון למחקרים אלה הוא מאמרי 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח, עמ' 1-71. לקריאה לחץ כאן.

⁵ זוהר ח"ב, רטו, ע"א.

⁶ ראה על כך במאמרי 'זוהר וארוס', בפרק 'פרשנות, יצירה וארוס בסבא דמשפטים'. אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119. לקריאה לחץ כאן.

⁷ ראה על כך במאמרי 'הזוהר והתיקונים מרנסנס למהפכה', תעודה כא-כב, אוניברסיטת תל-אביב תשס"ז. לקריאה לחץ כאן.

בהקיצו משנתו, בנים ולא נים, ובו נגלה לו עניינו של פסוק או משפט מן התפילה, זה הופך לנוטריקון, וזה בתורו מתפרש לפי ערכו בגימטריה או בהמרת אותיות וכיו"ב, ולעתים קרובות בפירושים אלטרנטיביים רבים, שנוגעים לשכבות מציאות שונות.

ספר אוצר חיים זוהרי הוא גם בששגוניותו. כבן העיר עכו, שבבניינה היתה מעורבת מדתות ולשונות, עֲדוֹת ושיטות, וכחוקר סקרן שנדד בארצות רבות, ר' יצחק נזקק לדיסציפלינות מגוונות: פילוסופיה ושליטה, אסלאם ונצרות ומלחמה בהם. הוא היה בן בית בלשונות רבות, ועשה שימוש אינטנסיבי בכל ענפי היהדות, נגלה ונסתר, צופיות וחסידות אשכנז, ספרות המרכבה ומדרשי חז"ל, קבלה נבואית אבולעפיינית בצד קבלת גרונה וקסטיליה, ועוד.

קטעים אחדים בספר מציגים מיסטיקה קיצונית ששוללת את עולמנו, ובצדו דווקא היסטוריה וגאוגרפיה, פיזיקה, אסטרונומיה, אסטרוולוגיה ובוטניקה. מתכוני בישול ודיונים על בצלים ופלפלים ומבינות נרחבת ביינות ובטבע האשה, וכן גם הרבה נוסחאות מאגיות, כגון סגולה המצילה מסערה בים, שנוסתה בהצלחה בנדודי המחבר.

ספרות תיקוני זוהר נזקקת למינוח פילוסופי, שנהפך אצלה לקבלי ומיתי. כך למשל 'עילת העילות' לובשת בה לבוש פרסונאלי, ואף יורדת לארץ באינקרנציה בדמותו של רב המנוא סבא ושאר סבין (כזכר לשוני להווייתם כסיבות). תיקוני זוהר אף יוצר הבדל מעלה בין 'עילת העילות' סתם לבין 'עילת על כל העילות' או 'על כל עילאין' וכדומה.⁸ וכיוצא בכך נמצא גם אצל ריד"ע, שמבדיל למשל בין 'אל עליון' לבין 'אל עליון על כל עליון'.⁹ ומאחד הפשטה ופרסונאליות, למשל בכינוי הקבוע שלו לאלהות העליונה: 'הרב ר' אבא', הוא גם ראשי תבות של 'הראשון בלי ראשית אחרון בלי אחרית'.

זיקתו של 'אוצר חיים' לספר הזוהר עולה למשל מעיבודו המיסטי לסיפור התלמודי על שמעון בן שטח והמכשפות. באמצע סיפור זה עובר ריד"ע לארמית משובצת בביטויים זוהריים מובהקים, כגון 'חבילי טריקין', שמשמעותו בזוהרית מלאכי חבלה, וזאת לפי

⁸ זוהר ח"א, כב ע"ב, שייך לתיקוני זוהר.
⁹ כ"ו מוסקבה גי' צבורג 1062, קלז ע"א.

הדעה שהזוהר המקורי נכתב 'בלשון ירושלמי'. דעה זו, שנשמעה כזכור באיגרת, ב'אוצר חיים' זוכה אף להנמקה עיונית.¹⁰

ריד"ע הכיר את הזוהר באופן אינטימי, וידע גם שכבות נעלמות מאתנו, שהתקיימו בכתב או בעל פה בשלבים שונים של התגבשות הקורפוס הזוהרי. ב'אוצר חיים', באותו דיון על הארמית של הזוהר, מעיד ר' יצחק שהספר נכתב במערה על ידי רשב"י ובנו ועוד עשרה גדולים, וזאת בוודאי על סמך תיאור קדום של כינוס 'אידרא רבא' הזוהרי, שלפיו התקיים הכינוס במערת רשב"י הידועה מן התלמוד. נוסח זה, שאפשר להסיק את מציאותו בכמה אופנים, שונה מן המוכר בזוהר שבידינו, שבו מתכנסים עשרה חכמים דווקא תחת אילנות.¹¹

דומה שריד"ע אף הכיר אישית את החבורה שביסוד התיאור הספרותי בספר הזוהר. ב'אוצר חיים' מספר הוא,¹² שבאומרו בתפילת שמונה עשרה 'ומקיים אמונתו לישיני עפר' ראה בחזיונו 'סוד אמיתי' שממנו התחווה לו משמעות הדבר: "'ומקיים" בסוד [בר' יז, כא] "ואת בריתי אקים את יצחק". ו"ישיני עפר" אלה הם המשכילים העוסקים במושכלות כל הלילה ... שבזה תתקיים שכינתו של הקב"ה שהיא אמונתו ובריתו'. דומה שכאן רומז הוא לחכמי הזוהר המכונים בו 'משכילים', והריטואל המיסטי העיקרי שלהם מתקיים בלילה, בתיקון חצות, שאז משתתפים הם כשושבינים עם הקב"ה היורד להתחבר עם השכינה בגן עדן.¹³ ואפשר גם שבדבריו על קיום ברית זו עם יצחק, רומז הוא לעצמו, ששמו יצחק והוא משתתף באותו טקס. גם במקום אחר בספר זה,¹⁴ מספר ריד"ע על כינוס וחיבור מתוך אהבה המתבצע בחצות לילה בידי אנשים המכונים 'חסידי'.

עוד מספר הוא שם¹⁵ איך בא אליו אדם וביקש ממנו לעשות שאלת חלום על מזלו החלש. כך עשה ר' יצחק, ואמרו לו בחלום ברמז שאתרע מזלו של אותו אדם מפני שאין בו די יראת שמים. דומני שאותו אדם שייך היה לחוג הזוהר כי הוא מתואר כאן כ'איש שהיתה

¹⁰ ראה במאמרי 'מדרש הלכה מיסטי המיוחס לשמעון בן שטח', קבלה 24 (תשע"א), עמ' 159 והערה 36. לקריאה לחץ כאן; וראה במאמרי עברית וארמית כלשונות הזוהר, העברית מחזור יח חוברת ג, עמ' 126-111, לקריאה לחץ כאן.

¹¹ על כך הרחבתי בהרצאה על ספרה של רונית מרוז, הביוגרפיה הרוחנית של רבי שמעון בר יוחאי'. לקריאת ההרצאה לחץ כאן.

¹² כ"י מוסקבה הנ"ל, נ ע"א.

¹³ על ריטואל זה כתבתי באריכות בספרי פולחן השחר, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א, פרקים טז-יח.

¹⁴ כ"י מוסקבה הנ"ל, קכג ע"ב.

¹⁵ שם, קלט ע"א.

בו רוח יתירה לעורר ולהתעורר ברמזי סתרי התורה'. הפעלים 'לעורר ולהתעורר' מזכירים את הלשון הזוהרית הייחודית 'לאתערא' במשמעות לעסוק בסודות התורה. אם כן הדבר, נלמד מכאן גם על מעמדו הנעלה של ר' יצחק בקרב חברי הזוהר, כמי שבאים אליו בשאלות מיסטיות, ואינו חושש אף להוכיח את השואלים על חטאיהם.

ריד"ע מספר בספרו גם על מורה פלאי ש'כל בגדיו פנימיים וחיצוניים צמר היו¹⁶ לא אוכל להזכיר שמו'.¹⁷ לדעתי אפשר ששם המורה הוא ר' שמעון בר יוחאי, כי במקום אחר בספר¹⁸ שוטח ריד"ע חילוקי דעות בינו לבין רשב"י, שבראשונה חלק עליו יצחק, ואחר כך מצא ראייה והודה לדבריו. דברי רשב"י המובאים שם אינם מצויים בספר הזוהר, ודומה שמדובר במחלוקת שבעל פה (דעתו של רשב"י מובאת בניגוד ל'מה שאמרתי אני').

השערה משונה זו תוכל להתקבל על הדעת בהנחה שרשב"י אינו רק שמו של התנא העתיק, אלא גם מקובל היה כשם של מנהיגי חברות הזוהר בימי הביניים. כך נלמד למשל מספר 'ברית מנוחה', המצטט דברי קבלה מפי 'החכם ר' שמעון', תואר שהולם דווקא את בעל זמנו של המחבר. דבריו ברובם אינם בזוהר שלפנינו, ואף כתובים בניב שונה, אך גם זו ארמית של אותה תקופה.¹⁹ [וכן מצינו אצל ריד"ע שבשעה שהוא מייחס את הזוהר לרשב"י, מספר הוא שהספר נכתב בספרד.²⁰](#)

עדויות נוספות נמצא במאה השש עשרה. בספר De arte cabalistica למקובל הנוצרי יוהאנס רויכלין, מייצג הקבלה הוא חכם ממגורשי ספרד בשם ר' שמעון בן אלעזר ממשפחת היוחאיים, צאצא של רשב"י. אין צורך לפטור זאת כפיקציה ספרותית, כי בתקופה זו שומעים אנו גם על ר' אלעזר ן' יוחאי שר' חיים ויטאל, תלמידו העיקרי של האר"י, העריצו כמקובל מופלא. ואולי גם בר יוחאי בשירו

¹⁶ כמנהג הצופים, המיסטיקאים המוסלמים, ששםם נגזר מן המלה הערבית שפירושה צמר.

¹⁷ שם, קה ע"ב.

¹⁸ שם, קב ע"א.

¹⁹ ראה בנספח למאמרי 'מידותיו של האלהים', בספרי עלילות אלהים, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ'

162-158. לקריאה, לחץ כאן.

²⁰ כ"י מוסקבה הנ"ל, קפג ע"א.

המפורסם של ר' שמעון לביא אינו רק רשב"י של ספר הזוהר, הנבדל ממנו בפרטים רבים, אלא גם אישיות בת זמנו של המשורר.²¹

אפשר שמגעיו של ר' יצחק דמן עכו עם רשב"י מתוארים גם בספרות הזוהרית גופה, שבחטיבות מסוימות שלה פוגשים אנו ר' יצחק כבן שיח ובן פלוגתא של רשב"י, ואף כמתחרהו בהנהגת החבורה. כך הראתה בפרטות רונית מרוז,²² ומותר אולי לשער שלפחות בכמה מקרים מאחורי דמות זו מסתתר ריד"ע.

ריד"ע אכן דומה לרשב"י. האחרון מתואר בזוהר כבן בית אצל המלך, שמחפש בגנזיו כרצונו,²³ ומוצג בתלמוד כמי שנכנס בלא נטילת רשות.²⁴ כיוצא בזאת מצינו בספר אוצר חיים אודות יצחק, ש'הוא כבן בית חדרי חדרים של המלך ... כי הכל בידו לוקח ברשות ושלא ברשות',²⁵ קשה לקשר תיאור זה לדמותו של יצחק אבינו, ונראה שעיקר כוונת ריד"ע היא ליצחק אחר, הוא עצמו.

עובדת היותו של ריד"ע ראש בית מדרש ומנהיג חבורה עולה רבות מספר אוצר חיים. על בית מדרש זה אפשר אולי ללמוד גם מן החיבור 'שערים לזקן', המתאר חבורה הלומדת מזקן מופלא. מהדיר החיבור, אליוט וולפסון, שיער שהוא שייך לספרות הזוהר,²⁶ וחברי משה אידל, חבר האקדמיה, העלה את ההשערה שהזקן שבטקסט הוא ר' יצחק דמן עכו בזקנותו.²⁷ עתה לאור זוהריותו של ר' יצחק נוכל אולי לחבר את שתי ההשערות, ולקשר את הזקן, ר' יצחק, עם דמות הסבא הפלאית המופיעה בצורות שונות בספרות הזוהרית.²⁸

דומה שגם התחקותו של ריד"ע אחרי הזוהר נרמזת בספרות הזוהרית גופה. במאמר זוהרי ששייך לשכבה מאוחרת של החיבור,²⁹ מתואר ספר סודות מסתורי שמתגלה במערה, וכשותף למציאתו נזכר

²¹ ראה על כל אלה במאמרי 'בר יוחאי בשירו של שמעון לביא', קשת החדשה 5 (סתיו 2003), עמ' 126-142. לקריאה לחץ כאן.

²² רונית מרוז, יובלי זוהר, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ט, עמ' 39-51.

²³ זוהר ח"ג, קיב ע"א, פקודא. וראה במאמרי 'מרעיש הארץ, יחידותו של רשב"י', ספר רבקה (בעריכת חביבה פדיה ואפרים מאיר), הוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשס"ז, עמ' 354-355. לקריאה לחץ כאן.

²⁴ בבלי, סנהדרין צז ע"ב.

²⁵ כ"י מוסקבה ה"ל, קסב ע"א.

²⁶ קבלה יט (תשס"ט). עמ' 143-278. וולפסון שיער שטקסט זה משקף את השלבים הראשונים בהתהוות הזוהר, אך אין לקבל זאת, מאחר שספר הזוהר נזכר כאן בשמו, כדבר מושלם, ועוד.

²⁷ משה אידל, גולם, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשנ"ו, עמ' 121.

²⁸ ראה יונתן מ' בן הראש, סבא וינוקא, הוצאת מאגנס, ירושלים תשע"ח, ובעיקר בעמ' 15-19. הקשר עם הזקן בעל השערים עולה בעבודת הדוקטור של בן הראש שבהדרכתו, סבא וינוקא, האוניברסיטה העברית בירושלים תשע"א, פרק ה'1, עמ' 282.

²⁹ זוהר ח"ג שג ע"ב (תוספת י'), זוהר חדש, יתרו נ"ג טור ג.

ר' יהודה דמן עכו'. מבעד לדמות זו אפשר לזהות את ר' יצחק,³⁰
היחיד שצירף לשמו, כל ימיו, את הכינוי 'דמן עכו'.³¹

³⁰ לזיהוי זה רומז גם דניאל מט, בתרגום הזוהר לאנגלית במהדורת פריצקר.
³¹ בספרו המוקדם מאירת עיניים חתם ר' יצחק על הקטעים השונים בצירוף יה"ב שנ"ר דעת"ו, שפירושו בראשי תיבות: יצחק הצעיר בן שמואל נטריה רחמנא דמן עכו תיבנה ותיכונן. הקטעים בספר אוצר חיים, שנכתבו אחרי מות אביו מסומנים ב-אהיד"ע, שפירושו: אמר הצעיר יצחק דמן עכו.